

Bonasa bonasia

(L., 1758)

Jarząbek

Rząd: grzebiące, rodzina: głuszcowate

Status występowania w Polsce

Nielicznie lęgowy, lokalnie średnio liczny na wschodzie kraju oraz w górach.

Opis gatunku

Jarząbek jest ptakiem krępej budowy, nieco większym od kuropatwy. Wymiary: długość ciała średnio 37 cm, rozpiętość skrzydeł średnio 55 cm i masa ciała 380–480 g. Upierzenie wierzchu ciała jest maskujące, kolorytem zbliżone do ściółki leśnej, spód ciała jasny z brązowymi plamami. Na głowie znajduje się niewielki, stroszony czubek, ogon jest stosunkowo długi, z czarną przepaską na końcu. Występuje słabo zaznaczony dymorfizm płciowy, u samca podgardle czarne, u samicy szarawe, nakrapiane. Dymorfizm wiekowy mało wyrazisty: młode w pierwszym upierzeniu podobne do samicy, jesienią 1. roku uzyskują szatę ostateczną. Odzywa się wysokim i stosunkowo cichym gwizdem.

Możliwość pomyłki z innymi gatunkami

W Polsce możliwość pomyłki z innymi gatunkami jest niewielka. Jarząbki wielkością i kształtem są nieco zbliżone do młodocianych osobników cietrzewia *Tetrao tetrix* (A409). Koloryt upierzenia jarząbka jest podobny do słonki *Scolopax rusticola* (A155) czy lelka *Caprimulgus europaeus* (A224), ale jego zupełnie odmienna sylwetka i wielkość wykluczają pomyłkę.

Biologia**Tryb życia**

Gatunek o dziennym trybie aktywności (początek aktywności przed wschodem słońca, koniec wraz z zachodem). Przez większą część roku jarząbki przebywają w parach, w okresie wodzenia młodych w stadkach rodzinnych młode znajdują się pod opieką obojga rodziców.

Lęgi

Jarząbek jest ptakiem terytorialnym. Terytoria samców, wielkości kilku do kilkunastu hektarów, są zamieszkiwane również przez samice, termin wyznaczania terytoriów i dobierania się w pary przypada na jesień (wrzesień, październik), po okresie rozpadu stadek rodzinnych. Młodościane samce podejmują wędrówki w poszukiwaniu wol-

nych terytoriów. Terytoria znakowane są charakterystycznymi manifestacjami: głos – wysokie w tonie gwizdy, pieśń dwu- trzywrotkowa, trwająca ok. 4 sek. oraz przeloty z charakterystycznym „burkaniem”, wydawanym przez lotki w trakcie bardzo szybkiego machania skrzydłami. Gniazdo zakładane jest na ziemi, najczęściej pod wykołem lub nawisem gałęzi. Zniesienie to 7–14 jaj jasnożółtych, z rdzawym odcieniem i brunatnymi plamami. Jeden lęg w sezonie (maj–czerwiec), w przypadku utraty jaj lęg powtarzany. Wysiadywanie trwa 24–25 dni. Okres wodzenia młodych trwa przez około 3,5 miesiąca. Terytoria stadkowe rodzinnych są większe niż par. Wzrost młodych jest bardzo szybki, a dojrzałość somatyczną osiągają w wieku około 9 tygodni. Dojrzałość płciowa przed ukończeniem 1. roku życia. Szacowane zagęszczenie populacji wiosennej, w okresach szczytu liczebności, w Karpatach wynosi 7–9 os./100 ha, a jesiennej 6–18 os./100 ha.

Wędrówki

Gatunek osiadły, niewielkie przemieszczenia o charakterze osiedleńczym obserwowane są u młodych samców jesienią. Sporadyczne stwierdzenia dotyczą jarząbków obserwowanych poza kompleksami leśnymi.

Zimowanie

Jarząbek zimuje na terytoriach lęgowych lub w ich najbliższym sąsiedztwie. Terytoria zimowiskowe są małe, wielkości ok. 2 ha. Ze względu na minimalizowanie strat energetycznych, w trakcie mroźnych i śnieżnych zim znaczną część doby jarząbki spędzają w jamkach wygrzebanych pod śniegiem.

Pokarm

Podstawą pokarmu są rośliny. Ptak ten zjada liście, pędy, owoce, nasiona, pączki kwiatowe i liściowe wielu gatunków roślin, a skład pokarmu dostosowany jest do lokalnych warunków pokarmowych. Gatunkami szczególnie preferowanymi są leszczyna, brzoza, buk, jeżyna, malina, borówka czernica.

W okresie zimowym prawie wyłącznym pokarmem jarząbka są pąki liściowe i kwiatowe drzew i krzewów liściastych. W okresie przedlęgowym i pisklęcym ważnym składnikiem pokarmu są bezkręgowce (mszyce, prostoskrzydłe, pajęczaki). Aktywność żerowa wykazuje dwa szczyty: poranny i popołudniowy, ptaki zdobywają pokarm, żerując zarówno na ziemi, jak i na gałęziach drzew i krzewów. Stałe uzupełniają poziom gastrolitów, którymi są najczęściej ziarna kwarcu.

Występowanie

Siedlisko

Ptak leśny. Preferuje lasy iglaste i mieszane o zróżnicowanym charakterze roślinności, z bogatym runem i podszytem. W górach sięga górnej granicy lasów. Większość populacji jarząbka żyje w tajdze. Jako gatunek lasów borealnych, w Europie Środkowej i Zachodniej zamieszkuje lasy górskie oraz lasy nizinne o charakterze puszczańskim. Zasadza też niewielkie, izolowane kompleksy leśne. Preferuje lasy o wysokim stopniu zróżnicowania, zarówno pod względem składu gatunkowego roślin, jak i zróżnicowania wiekowego drzewostanów. Na niewielkich terytoriach, miejscach stałego występowania, znaleźć musi zarówno warunki do ukrycia, jak i możliwość zdobycia pokarmu. Funkcję ostonową w siedlisku pełni najczęściej młodsze klasy wiekowe drzewostanów iglastych, a pokarmową – zróżnicowane gatunkowo drzewostany liściaste, z silnie rozwiniętą piętrowością.

Siedliska z załącznika I Dyrektywy Siedliskowej, które mogą być istotne dla gatunku

- 9110 Kwaśne buczyny (*Luzulo-Fagenion*)
- 9130 Żyzne buczyny (*Dentario glandulose-Fagenion*, *Galio odorati-Fagenion*)
- 9170 Grąd środkowoeuropejski i subkontynentalny (*Galio-Carpinetum*, *Tilio-Carpinetum*)
- 9410 Górskie bory świerkowe (*Piceion abietis* część – zbiorowiska górskie)

Rozmieszczenie geograficzne

Gatunek o zasięgu borealno-górskim w Eurazji. Wyróżniono kilkanaście podgatunków. Jurę, Alpy, Węgry, Słowację i południową Polskę zasiedla podgatunek *B. b. styriaca*. Środkową i południowo-wschodnią Europę zamieszkuje *B. b. rupestris* – niektórzy autorzy uważają, że to ten podgatunek występuje np. w Sudetach, a nie *B. b. styriaca*. Skandynawię bez północnej Finlandii i północ europejskiej Rosji (bez skrajnej północy) do Uralu zamieszkuje *B. b. bonasia*. Podgatunek *B. b. volgensis* występuje w krajach nadbałtyckich, w Białorusi, na Ukrainie, do środkowej części europejskiej Rosji. Inny podgatunek występuje w północnej Szwecji, inny w północno-wschodniej Francji, Luksemburgu, Belgii i zachodnich Niemczech, inny w północnej części wschodniej Europy, na Syberii aż po północną Mongolię i północ kraju Amurskiego, a jeszcze inny na Płw. Bałkańskim. Na wschodzie kontynentu azjatyckiego areal występowania jarząbka ciągnie się aż do Kamczatki, Sachalina i Półwyspu Koreańskiego.

Rozmieszczenie w Polsce

Obecny areal jarząbka w Polsce obejmuje trzy oddzielone od siebie regiony: region północno-wschodni, w skład którego wchodzi: Puszcza Augustowska, Puszcza Białowieska, Puszcza Piska, Puszcza Borecka, Puszcza Knyszyńska i lasy województwa warmińsko-mazurskiego, region centralny – obejmujący Góry Świętokrzyskie i ich okolice, oraz region południowy z dwoma podregionami: sudeckim i karpackim. Rozsiedlenie pionowe jarząbka w Polsce sięga od nizu, aż po górną granicę lasu (w Tatrach do 1555 m n.p.m.). Izolowane stanowiska jarząbka spotykane są i w innych częściach kraju, np. na Pomorzu Zachodnim, Pomorzu Środkowym, w Wielkopolsce i na Zamojszczyźnie.

Status ochronny

Ochrona w Polsce: gatunek łowny (Dz U z 2001 r. Nr 43, poz. 488 z późn. zm.; Dz U z 2004 r. Nr 76, poz. 729)
 Status zagrożenia w Europie: S gatunek niezagrożony, którego status ochronny jest prawdopodobnie odpowiedni
 BirdLife International: SPEC -
 Dyrektywa Ptasia: Art. 4.1, załącznik I
 Konwencja Berneńska: załącznik III

Występowanie gatunku na obszarach chronionych

Występuje we wszystkich leśnych parkach narodowych o charakterze górskim oraz niżowym na wschodzie Polski.

Rozwój i stan populacji

Wielkość europejskiej populacji jarząbka szacuje się na 1 500 000–11 000 000 p. Prawdopodobnie największa populacja występuje na terenie Rosji, bardzo szacunkowe

dane określają jej wielkość na 1 000 000–10 000 000 p. Duże populacje zasiedlają również obszar Finlandii (200 000–300 000 p.), Szwecji (90 000–140 000 p.) i Białorusi (50 000–65 000 p.). Gatunek wykazuje znaczące wahania liczebności, układające się w cykle wieloletnie. Zagęszczenie w latach szczytów liczebności jest kilkakrotnie wyższe niż w fazach spadku. Roczna przeżywalność wynosi około 40%, a średni udział młodych ptaków jesienią – 60% populacji.

Do końca XIX w. jarząbek występował, choć nierównomiernie, na terenie całego obszaru dzisiejszej Polski. Regres populacji objął tereny zachodnie i centralne w związku z tendencjami do ówczesnego zagospodarowania lasów. Według tzw. szkoły niemieckiej obecność jarząbka w lesie świadczyła o wadliwej, nieuporządkowanej gospodarce. Z lasów Polski centralnej i Pomorza jarząbek wycofał się ok. roku 1870, z Wielkopolski ok. roku 1910, a z Borów Górnośląskich w latach 30. Liczebność jarząbka jest obecnie ustabilizowana, z charakterystycznymi dla gatunku wahaniami. Liczebność populacji, łącznie dla Karpat i Podkarpacia, szacować trzeba na ok. 35 000 ptaków wiosną i ok. 45 000 jesienią. Przyjąć należy, że co najmniej drugie tyle występować może w pozostałych rejonach Polski, tak więc całkowitą populację krajową można ocenić na ok. 70 000 ptaków wiosną i 90 000 jesienią. Ustabilizowanie się liczebności wiązać można ze zmianą systemu zarządzania lasami, w którym główne, sprzyjające dla jarząbka założenia, to zaniechanie wielkoobszarowej rębni zupełnej na rzecz zrębów lokalnych, np. gniazdowych, i wprowadzanie zróżnicowanego składu gatunkowego drzew dostosowanego do typu siedliskowego lasu.

Ze względu na trudność oceny liczebności gatunku istnieje niewiele danych odnoszących się do konkretnych terenów. Niektóre oceny podawane są w liczbach par, inne w liczbach osobników. Najliczniej jarząbek notowany był w Tatrach (70–200 p.), w Górcach (80–90 os.), w Beskidzie Niskim (100–200 p.) i na Babiej Górze. Na nizinie jarząbek był notowany najliczniej w Puszczy Białowieskiej (ponad 1000 p.), w Puszczy Boreckiej (ok. 300 p.), w Puszczy Rominckiej (ok. 120 p.) i w Lasach Skaliskich (liczny). Poza wymienionymi terenami w większej liczbie zanotowano jarząbka w Górach Świętokrzyskich – powyżej 100 p. (wg różnych ocen 450–600 p. lub ok. 120 p.).

Zagrożenia

Zagrożenie dla gatunku stanowią:

- zubożenie (ujednoczenie) struktury gatunkowej i wiekowej drzewostanów;
- usuwanie z lasów martwego drewna, szczególnie leżącego, którego obecność zapewnia jarząbkowi niezbędne dla niego, przestrzenne zróżnicowanie siedliska;
- silna penetracja lasów (szczególnie w lasach górskich) w pobliżu miejsc występowania jarząbka przez ludzi (lokalnie żywiołowy, niekontrolowany rozwój turystyki, w tym rozwój narciarstwa zjazdowego);

- presja drapieżników wyspecjalizowanych, polujących na osobniki dorosłe – gołębiarza, puszczyka uralskiego, lisca, kuny leśnej, a także niszczących legi dzika i kruka.

Propozycje odnośnie do zarządzania

Na terenach występowania jarząbka należy:

- utrzymać zasadę odtwarzania lasu metodami wzorowanymi na sukcesji naturalnej;
- w trakcie prac leśnych pozostawiać znaczące obszary łączone z gospodarowania w postaci tzw. kulisów, z których jarząbki będą mogły rekolonizować odrastający las;
- w ramach programu podniesienia poziomu lesistości Polski uwzględnić w nasadzeniach gatunki atrakcyjne dla jarząbka;
- w parkach narodowych i rezerwach pozostawiać bezwzględnie bez interwencji obszary tzw. kłęsk żywiołowych (wiatrołomy, śniegołomy, skutki gradacji owadów);
- zachować gatunek na liście zwierząt łownych, zobowiązać organizacje łowieckie do prowadzenia rzetelnej kontroli liczebności jarząbków i regulacji drapieżników;
- w miejscach znacznej koncentracji jarząbków wyznaczyć ostoje, gdzie należy utrzymywać populację dzików na bardzo niskim poziomie.

Propozycje badań

Należy zbadać:

- rozmieszczenie i liczebność krajowej populacji lęgowej;
- wybiórczość siedliskową;
- wpływ struktury krajobrazu i siedliska na liczebność.

Monitoring

- ocena liczebności metodą transektową, prowadzona co 3 lata, w okresie toków rzeczywistych (wiosną) i toków pozornych (jesienią). Metoda do ustalenia.

Bibliografia

- BAZA DANYCH OSO – NATURA 2000. Zakład Ornitologii PAN.
BAZA DANYCH POLSKIEGO ATLASU ORNITOLOGICZNEGO.
Zakład Ornitologii PAN.
- BERGMANN H., KLAUS S., MÜLLER F., SCHERZINGER W., SWENSON J., WIESNER J. 1966. Die Haselhühner. Die Neue Brehm-Bücherei Bd. 77. Magdeburg, 278 s.
- BIRDLIFE INTERNATIONAL / EUROPEAN BIRD CENSUS COUNCIL. 2000. European bird populations: estimates and trends. Cambridge, 160 s.
- BONCZAR Z. 1992. Karpacka populacja jarząbka *Bonasa bonasia* (L., 1758) i możliwości oddziaływania na nią. Rozprawa habilitacyjna nr 166. Zesz. Nauk. Akademii Rol. Kraków, 97 s.
- BONCZAR Z., SWENSON J. 1992. Geographical variation in spotting patterns of Hazel Grouse *Bonasa bonasia* primary feathers: consequences for age determination. *Ornis Fenn.*, 69: 193–197.

- BONCZAR Z., WRÓBEL R. 1990. Skład pokarmu i aktywność żerowa jarząbka *Tetrastes bonasia*. *Acta Agr. et Silv. Ser. Zool.*, 29: 3–11.
- CZUCHNOWSKI R., WASILEWSKI J., BONCZAR Z., KULCZYCKI A., STÓJ M., PIKUNAS K. 2003. Awifauna lęgowa Magurskiego Parku Narodowego. *Parki Nar. Rez. Przyr.*, 22 (3): 449–471.
- JAMROZY G. 1988. O pozyskaniu zwierząt przez myśliwych w rejonie karpackim. *Ptaki. Przegl. Zool.*, 32 (4): 561–567.
- JOHNSGARD P. 1983. *The Grouse of the World*. London, Canberra, 413 s.
- SWENSON J. 1991. Is the Hazel Grouse a poor disperser? Maszynopis.
- SWENSON J., JANSSON G. 1996. Effects of habitat isolation in Hazel Grouse (*Bonasa bonasia*). Mscr.
- SWENSON J., SAARI L., BONCZAR Z. 1994. Effects of weather on Hazel Grouse reproduction: an allometric perspective. *J. Avian Biol.*, 25: 8–14.
- TOMIAŁOJĆ L., STAWARCZYK T. 2003. Awifauna Polski. Rozmieszczenie, liczebność i zmiany. Wrocław, 870 s.
- WATSON A., MOSS R. 1979. Population cycles in the *Tetraonidae*. *Ornis Fenn.*, 56 (2–3): 87–109.
- WILTOWSKI J. 1968. Rozmieszczenie i liczebność jarząbka *Tetrastes bonasia* w południowej Polsce w roku 1966. *Acta zool. cracov.*, 13 (11): 265–276.

Zbigniew Bonczar